

Atheïst, pantheïst of spinozist?

Over voorlopers en navolgers van Spinoza

J. Temmerman

In dit artikel zal ik drie lijnen die samenkomen in het werk van Spinoza verhelderen. Het gaat om rationalisme met een Joods-filosofische en reformatorische strekking ('atheïsme'), een vernieuwde interesse voor de hermetische literatuur tijdens de Renaissance ('pantheïsme') en een heel eigen vorm van Verlichtingsdenken ('spinozisme'). Daarnaast zal ik aanduiden hoe deze drie denkrichtingen ook bij de wieg van de vrijmetselarij stonden. Ik breng daarbij enkele voorlopers en navolgers van Spinoza voor het voetlicht.

Inleiding

De Joods-Nederlandse filosoof Benedictus (Baruch) Spinoza (1632-1677) was een kind van zijn tijd. Ook de receptie en waardering van zijn denken en geschriften is onderhevig aan culturele modes. Daarbij komt dat de denkbeelden van Spinoza zodanig breed zijn, dat velen erin slagen zijn werken in hun kraam te doen passen. Zo zag men tijdens de Verlichting in de kringen van Diderot en de encyclopedisten de Joodse filosoof als een radicale materialist en atheïst, Voltaire en Rousseau zagen hem als Deïst en de Duitse meer gematigde Verlichting rond Lessing en Kant zagen in Spinoza een theïst die het 'al' of de natuur als goddelijk beschouwde, een pantheïst dus. In de 19^e eeuw werd Spinoza dan weer binnen gehaald in het kamp van de Romantiek (Schleiermacher) om nadien, volledig in lijn met het groeiende antisemitisme, hem als een misleidende denker die God door de achterdeur weer binnenliet te beschouwen (Nietzsche). Voorin de 20^e eeuw was Spinoza voor het geassimileerde Jodendom te Joods en voor orthodoxe Joden te modern. Na de Tweede Wereldoorlog wordt hij vooral geprezen om zijn radicaal democratische inslag inzake politieke besluitvorming, zijn voorliefde voor vrijheid en zijn ethiek van blijheid, waarmee hij voor de ene volkomen past in de nostalgische tendens die een terugkeer naar de Verlichtingswaarden aanprijst als vaccin tegen religieus fundamentalisme en voor anderen de weg wijst naar een globaal wereldethos. Zoals je merkt, je kan met Spinoza alle kanten uit. We zullen in dit artikel het canvas schetsen, waarop Spinoza zijn veelkleurige gedachten aanbracht. Als kind van zijn tijd stond hij op de schouders van voorlopers en inspireerde hij op zijn beurt navolgers.

Atheïsme

In Vlaanderen en onder impuls van de Franse Spinozareceptie, in tegenstelling tot de Nederlandse en Angelsaksische benadering, geldt Spinoza als voorloper van het hedendaagse atheïsme. De Duitse receptiegeschiedenis staat er middenin en is gekleurd door de kantiaanse reductie van religie tot ethiek. In maçonnieke kringen geldt een gelijkaardig onderscheid in de visie op het werk van Spinoza. Broeders en zusters die zich 'a-dogmatisch' noemen en zich in zogenaamde 'irreguliere' obediënties verzamelen, zien in Spinoza een voorloper van het

hedendaagse atheïsme. Aan de andere kant van het maçonnieke landschap bij 'reguliere' broeders circuleert de opvatting dat Spinoza niets met vrijmetselarij te maken heeft, omdat hij het traditionele geloof in de geopenbaarde God als Opperwezen niet zou onderschrijven. De waarheid ligt evenwel in het midden. Het hedendaags atheïsme kan men niet gronden in het werk van Spinoza, omdat we te maken hebben met een specifiek 19^e eeuws verschijnsel dat voornamelijk door Friedrich Nietzsche (1844-1900) werd gepopulariseerd. Nietzsche wist zich geen raad met Spinoza, die hij met een spin vergeleek. Spinoza's denken is als een web waarin de geest gevangen raakt. Aan de andere kant kon Spinoza moeiteloos het geloof in God onderschrijven, als men het goddelijke begreep als de ene substantie of *Natura*. Openbaring is dan het inzicht dat men opdoet door doen en denken te gronden in een besliste gerichtheid van het hart op het goede en rechtvaardige. Het is dus van belang om te nuanceren.

In de eerste plaats betreft deze nuancering een heldere visie op atheïsme. Wat is atheïsme? Vandaag definieert men atheïsme als een afwijzing van het geloof in god of goden. In verhouding met mens en geschiedenis vertolkt deze levensbeschouwing een doorgedreven materialisme en het afwijzen van elke doelgerichtheid. Fijnzinnige filosofen als Leo Apostel (1925-1995) zochten naar een atheïstische spiritualiteit, waarin hij symbolisme, ritualiteit en mystiek met zingeving verbindt. ¹ Apostel oogstte, volledig in lijn met de sfeer van *la Flandre profonde*, de scherpe afwijzing dat hij capituleerde voor het godsgeloof, vooral van mensen die allergisch zijn voor het woordje 'god' of 'spiritualiteit' omdat dit voor hen onlosmakelijk verbonden is met een jeugd waar ze met wrok naar terug zien. Spinoza stond ver van dit ressentiment. Hij zou in zijn kenmerkende bewoordingen het hedendaags atheïsme bijgeloof noemen en stellen dat het ten diepste niet bestaat. Daarbij komt dat 'atheïst' in de 17^e eeuw een scheldwoord was, waarmee iemand zonder normen werd aangeduid, een mens zonder ethisch besef. Spinoza verdedigt zich tegen deze verwijten met te stellen dat normenloosheid een tekort toont, ontstaan vanuit de begoocheling meer te zijn dan anderen en zich alles te kunnen permitteren. Vergelijk het met iemand die meent boven alle anderen uit te stijgen, maar eigenlijk op de knieën zit. Het tekort of de begoocheling (de mening meer te zijn dan anderen), waarvan de houding van deze persoon getuigt, bestaat dus niet. Het is slechts begoocheling of bijgeloof. Dit geldt zowel voor het traditionele godsbegrip van de religies, als voor de al even traditionele afwijzing ervan. God is de natuur, schreef Spinoza, en de natuur is alles wat er bestaat. Jij en ik en alle mensen maken deel uit van deze natuur of God. Dit komt treffend aan bod in het Bijbelcitaat dat Spinoza op het voorblad van zijn *Theologisch politiek traktaat* (1670) als onderschrijf laat zetten: *Hieraan onderkennen wij dat wij in God blijven en God in ons, dat hij ons van zijn geest gegeven heeft.* ² Het citaat is afkomstig uit de eerste Brief van Johannes. Wij zijn een deel van de natuur die ook in ons is.

Deze vernieuwde visie op het traditionele godsbegrip heeft een rationalistische wortel. Om zijn denken te stofferen gebruikte Spinoza enerzijds de Joods-filosofische traditie die sinds het Hellenisme in Europa bestond en anderzijds het reformatorische denken dat vanaf de grote hervormingsbewegingen in de 16^e eeuw het continent overspoelden. Als Joods-filosofische voorlopers van Spinoza gelden Maimonides (1135-1204) en Philo van Alexandrië (25 vChr-50 nChr.). Een zekere Adriaan Koerbagh (1632-1699) is een voorbeeld van het gereformeerde rationalisme in Nederland. Zijn onfortuinlijk lot – hij werd door de gereformeerde inquisitie

gevangen gezet en stierf in zijn cel – droeg allicht bij tot Spinoza's spreekwoordelijke voorzichtigheid (*caute* was zijn lijfspreuk), waardoor hij het *Theologisch politiek traktaat* anoniem publiceerde en zijn hoofdwerk *Ethica* in de lade liet liggen om pas na zijn dood wereldkundig te maken.

Als we het etiket 'atheïsme' van Spinoza's denken losmaken, verschijnt het helder licht van een redelijke benadering van geloof en traditie. Van de in Cordoba (Spanje) geboren Joodse filosoof Maimonides die zowel Grieks, Hebreeuws als Arabisch perfect beheerste en het tot arts aan het hof van de sultan in Caïro bracht, leerde Spinoza dat Bijbelteksten een overdrachtelijke betekenis hebben. In zijn *Moreh Nebuchim* ('Gids voor de verdwaalden'), een werk dat hij in 1190 in het Arabisch voltooide, stelt Maimonides dat Hebreeuwse woorden verschillende betekenissen hebben. Eigen aan het Hebreeuws is figuratief taalgebruik en hybride begripsvorming.³ Philo van Alexandrië sprak van allegorie of beeldspraak. Ik spreek van beeldtaal met een contextuele betekenis. Dit is de reden waarom de lezer van de Bijbel dreigt te verdwalen in de letterlijke betekenis en vervalt in bijgeloof (ter aanname of verwerping). Maimonides vraagt niets meer of minder dan om je verstand te gebruiken en 'een onderscheid te maken in wat figuurlijk is bedoeld, wat allegorie is, opzettelijk werd overdreven of letterlijk moet begrepen worden'. In het kader van de maconnieke traditie is de volgende opmerking interessant. Als de verzamelde orthodoxie tegen zijn werk in het verweer komt, schrijft hij: 'Ik sla geen acht op de bezwaren van de menigte en ik wil die ene uitverkoren man losrukken uit zijn besluiteloosheid en hem de weg wijzen uit zijn verwarring zodat hij zichzelf kan vervolmaken'.⁴ Met behulp van de rede is de religieuze overlevering een instrument tot zelfvervolmaking.

Maimonides deed in de diepe Middeleeuwen en in navolging van Philo van Alexandrië tijdens het Hellenisme wat Spinoza in de Gouden Eeuw volbracht: de kloof tussen geloof en rede overbruggen. De tekst van de Bijbel en de bevindingen van de rede staan niet lijnrecht tegenover elkaar, maar complementeren elkaar. Men moest ze wel zorgvuldig scheiden en niet laten overlappen. Dit was ook de inzet van wat ik het reformatorische rationalisme noem, dat in Adriaan Koerbagh een voortreffelijke vertolker vond. De gebeurtenissen rond deze jongeman tonen aan dat de veelbesproken tolerantie in de Nederlanden tijdens de Gouden Eeuw veel weg had van wat we vandaag *window dressing* noemen. Door een beroep te doen op tolerantie en godsdienstvrijheid wilde men vooral de schone schijn ophouden, zodat de florierende handel in de Republiek kon blijven gedijen. De officiële Gereformeerde Kerk met haar puriteinse ethiek stimuleerde in de vrije Republiek de ontluikende geest van het kapitalisme.⁵ Men schuwde het niet om de Bijbel, door middel van strakke geloofsvoorschriften die tijdens grote synodale bijeenkomsten zoals in Dordrecht (1618-1619) werden vastgelegd, naar hun hand te zetten. Nog kwalijker is het feit dat men andersdenkenden uitsloot en vervolgde. Twee jaar voor de publicatie van Spinoza's *Theologisch politiek traktaat* schreef de jonge Amsterdammer Adriaan Koerbagh een boek met als titel *Een licht schijnt in duistere plaatsen om de voornaamste zaken van theologie en godsdienst te verlichten*.⁶ Koerbagh verwoordt daarin een aantal stellingen die pas jaren later, in de postume publicatie van Spinoza's *Ethica*, aan de oppervlakte komen. De gelijkstelling van het godsprincipe met de natuur, bijvoorbeeld, die Koerbagh na taalkundige analyse op de Bijbel zelf baseert. De Heilige Geest is bij Koerbagh de rede. Daarom stelt hij dat het

godgeklaagd is dat mensen die zich op de Bijbel beroepen oorlog voeren en anderen uitsluiten. Koerbagh werd van atheïsme beticht terwijl hij, net als Spinoza na hem, zei dat ware normenloosheid ('atheïsme') naar boven komt in het bewust manipuleren van traditionele waarden in functie van het eigen belang.

Ondanks de fanatieke 'atheïstische' Gereformeerde inquisitie brak het licht van de rede toch door. De duisternis kan het immers niet grijpen. De erfenis van Koerbagh en Spinoza preludeerde op het Verlichtingsdenken dat religieuze overdracht aan het ethische bewustzijn bond. Een filosofische navolger van Spinoza in deze is Friedrich Schleiermacher (1768-1834). De kritische wijze om teksten te lezen en te begrijpen, was zijn sterke punt. Hij zocht naar de innerlijke creatieve dynamiek achter de woorden, waardoor hij in de geest van de auteur kon peilen naar de bedoelingen van de tekst. We spreken van 'hermeneutiek' of uitlegkunde. In zijn *Reden über die Religion an die Gebildeten unter ihren Verächtern* (1799) steekt Schleiermacher uitvoerig de loftromper voor Spinoza. Surfend op het romantisch elan van zijn dagen, vervangt hij Spinoza's *Natura* door het universum. God is niets anders dan het universum, waardoor geloof 'gevoel' en 'aanschouwing' van het oneindige is. Schleiermacher groeide in de 19^e eeuw uit tot de grondlegger van de liberale theologie en werd dan ook als zodanig door de orthodoxe scherpshijpers hevig bekritiseerd en verworpen. Ook hem was het te doen om een synergie tussen geloof en wetenschap, om begrip in plaats van verachting. Zo waar het uitgangspunt van het Joods-filosofisch en reformatorisch rationalisme.

Pantheïsme

Anders is het gesteld met de tweede inspiratiebron van Spinoza en de vrijmetselarij: de hermetische traditie. Hierbij gaat het om de verborgen tendens in de westerse cultuur, waarbij men zoekt naar eenheid in verscheidenheid. Ook hier gaat het om een in oorsprong Hellenistische culturele beweging in Egypte. In de mythologische voorgeschiedenis kende men in Griekenland de god Hermes, die van gids en beschermer van reizigers uitgroeide tot patroon van musici en welbespraakte boodschapper van de goden. De figuur smolt al in de 5^e eeuw voor onze jaartelling samen met de Egyptische god Thoth, die als secretaris van de zonnegod Re dienst deed en bijgevolg als de god van schrift en wiskunde gold. Thoth kreeg als titel 'driemaal grote' of 'driemaal machtige', wat in het Grieks met *trismegistos* werd aangeduid. De hellenistische samenvoeging tot Hermes Trismegistos werd in de Romeinse periode als het ware gesecculariseerd tot een legendarische leraar van goddelijke wijsheid, die zowel Egyptische, Griekse en andere tradities verbond. De geschriften die aan hem werden toegeschreven bevatten oorspronkelijk astrologische, magische en alchemistische verhandelingen en formules. Later en door toedoen van het populaire neoplatonisme in de eerste eeuwen ontstonden ook religieus-filosofische en inwijdingsteksten. Deze sloten naadloos aan bij de veelzijdige Joods-christelijke gnostische tradities. Het uitgangspunt van dit hermetische denken is het samenbrengen van het ene en het al, aangeduid met de Griekse slogan *hen kai pan*. Hierbij ontstond de overtuiging dat er een onverbreekelijke samenhang bestaat tussen het transcendente godsprincipe, het universum en de mens. Deze fundamentele eenheid in haar oneindige verscheidenheid wordt treffend verwoord in de openingszin van de *Asclepius*: 'Alles is uit de Ene en de Ene is alles'.⁷

Deze neoplatonische filosofie sloot in de eerste eeuwen aan bij het Joodse mystieke denken. Tijdens de hierboven beschreven rationalisering van het Jodendom onder invloed van Maimonides, stelde men de brede mondeling mystieke traditie op schrift. Toen ontstonden de teksten die men vandaag met Kabbala aanduidt. Deze teksten, met de *Sefer ha zohar* (Boek van de glans) voorop, gold als reactie op een over-rationalisering van de traditie, die een intuïtief schouwen en/of gevoelsmatige beleving van de religie dreigde te onderdrukken. Daarin emaneert het transcendentale eenheidsprincipe (*Ein Sof*, letterlijk 'er is geen einde') in een tienvoudige levensboom (*sefirot*) met 32 paden van wijsheid. De Kabbalistische traditie combineert daarbij getallensymboliek met een mystieke taalanalyse. Tijdens de Renaissance beleeft zowel de hermetische filosofie als de Joodse Kabbala een heropleving. Eerst in Italië, waar het *Corpus Hermeticum* opnieuw wordt ontdekt en door Marsilio Ficino (1433-1499) in Latijn wordt vertaald, en later ook in het Noorden (een Nederlandse vertaling van het *Corpus* was reeds tijdens de 16^e eeuw in Antwerpen, mogelijk door Moretus, de schoonzoon van Plantijn, gemaakt) ontstond grote belangstelling voor deze geschriften en benadering uit de Oudheid. Ook de Kabbala kon op hernieuwde belangstelling rekenen, getuige de veelvuldig besproken 'christelijke kabbala' in reformatorische en humanistische kringen. Markante figuren in dit verband zijn Theophrastus von Hohenheim (1493-1541, beter gekend als Paracelsus), Giordano Bruno (1548-1600) en de auteur(s) van de manifesten van de Broederschap van het Rozenkruis.

Wat in deze wijdlopende tradities, eigenzinnige denkers en visionaire teksten nog verspreid en door elkaar wentelt, komt in het werk van Spinoza op mathematische wijze bij elkaar. Wat ons hier interesseert is dat het denken van het 'al' of de ene substantie wordt verbonden met oneindigheid. Nog anders gezegd: het transcendentale is een bewustzijnsinhoud, die de mens in staat stelt om de tijdelijke werkelijkheid *sub specie aeternitatis* ('uit het oogpunt van de eeuwigheid') te beschouwen. Dit toont de tijdloze samenhang van het al in volle verscheidenheid. Diegene die deze zienswijze verbond met het traditionele godsbegrip, sprak van theïsme of een God die immanent aanwezig is. Sommigen voorin de 17^e eeuw spraken dan van een oerbeginsel waaruit alles ontstond, zoals de Duitse filosoof en lutheraan G. W. Leibniz (1646-1716), die er niet voor terug deinsde ook de antropomorfe gestalte van deze godheid te bewaren. Omdat Spinoza het godsbegrip gelijkstelde aan de natuur (*Deus sive natura*) en hij dus het 'al' (*pan*) daaronder begreep, is men zijn denken als 'pantheïsme' (soms ook '*panentheïsme*') gaan bestempelen. Niets is echter minder waar. Spinoza gebruikte het traditionele godsbegrip als metafoor voor de ene substantie en niet als entiteit, zoals Leibniz deed. De samenvoeging van het al en het traditionele godsbegrip in de term 'pantheïsme' is dus geenszins op Spinoza's denken van toepassing.

Wat Spinoza verbond met de hermetische filosofie is de benadering van de uitwendigheden van de religieuze instituten. Deze tendens kan ook de vrijmetselarij van nut zijn. Alle ceremoniën, rituelen en sacramenten hebben slechts een instrumenteel doel. Ze hebben geen absolute waarde op zich. De manifesten van de Broederschap van het Rozenkruis getuigden treffend van deze inzichten. Eens de waarheid wordt veruitwendigd in belijdenissen en institutionele organisaties versteent de inherent dynamische inhoud en wordt de vastgelegde waarheid een leugen. Voor de Rozenkruisers was de waarachtige vereniging in 'geest en waarheid' geen synagoge, kerk of moskee (geen obediëntie of werkplaats), maar een mentale

broederschap. In zijn *Theologisch politiek traktaat* gaat Spinoza daar erg ver in. De bron van 'Gods Woord' (Bijbel) is de profetische verbeelding. En een profeet is geen geleerde, priester of politiek leider, maar een persoon die een volkomen gerichtheid op het goede en rechtvaardigde belichaamt. Zonder deze gerichtheid is een ceremonie of ritueel waardeloos. Spinoza werd dan ook uit de Joodse synagogale gemeenschap gebannen, een uitsluiting die tot vandaag van kracht is.

Als navolger van deze hermetische tendens in het denken van Spinoza geldt de ondergewaardeerde filosoof en schrijver Gotthold Ephraïm Lessing (1729-1781). Als hoofdwerk van Lessing wordt doorgaans *Nathan der Weise* aangehaald, het toneelstuk over de wijze Jood Nathan aan wie de sultan de vraag stelt welke van de drie godsdiensten van het Boek het bij het rechte eind heeft. Nathan antwoordt met de befaamde ringparabel – dat hij overigens ontleende aan *Decamerone* van de Italiaanse Renaissance-auteur Boccaccio (1313-1375). Dat de drie godsdiensten maar eens aantonen dat hun ring – symbool van waarheid – hen tot betere mensen maakt in plaats van macht en rijkdom op te leveren. Pas als ze de onderlinge strijd staken, zullen Jodendom, christendom en islam geloofwaardig zijn.⁸ In zijn laatste werk *Die Erziehung des Menschengeschlechts* beschrijft Lessing de geschiedenis als een voortschrijdende opvoeding van de mensheid, waarin de godsdiensten een stadia van ontwikkeling zijn.⁹ Het gaat daarbij om een symbolische waarheid die in een redelijk geloof moet worden opgenomen. Met Spinoza op de achtergrond vormt het werk van Lessing de inleiding tot de redelijke godsdienst die in de Verlichting doorbreekt. Terzijde merk ik nog op dat Lessing in 1771 in de Hamburgse loge *Zu den drei Rosen* werd ingewijd. Hij ontving er op rituele wijze de eerste drie graden op één dag. In zijn dialoog *Ernst und Falk* uit hij kritiek op de vrijmetselarij in Duitsland aan het einde van de 18^e eeuw. De loge verloochent de verlichtingswaarden, aldus Lessing, door een sfeer te creëren waarin mysteriën worden opgeblazen en overdracht beperkt blijft tot steeds grotesker wordende rituelen. De vereniging was gesticht ter verlichting van de mensheid en dit door de drie grootste oorzaken van verdeeldheid en geweld weg te nemen, namelijk de verschillen tussen religie, klasse en nationaliteit. Een waarlijk wijs en vrij mens weet dat deze verschillen volkomen zonder belang zijn. De vrijmetselarij in de dagen van Lessing liet het echter toe dat onder het mom van het streven naar een algehele *Weltreformation* – tevens de inzet van de Rozenkruisersmanifesten - politieke doelen en persoonlijk opportunisme de overhand kregen. Om dit euvel weg te nemen, doet Lessing een beroep op Spinoza en zijn ethisch grondvlak van geestelijke liefde tot God of Natuur.

Spinozisme

Het laatste wat men Spinoza kan aanwrijven is de stichting van een beweging, kerk of vereniging van volgelingen. Hij was een eigenzinnig denker die een persoonlijke filosofie ontwikkelde. Maar hij heeft wel school gemaakt. Zoals in de inleiding reeds aangegeven, grepen de radicale *philosophes* tijdens de Verlichting naar zijn werk om hun doorgedreven materialisme te gronden. Ook voor de scheiding tussen kerk en staat vond men inspiratie in het denken van Spinoza. Wat ik hier tot slot wil naar voor halen is de volkomen unieke vertolking die Spinoza aan waarheidsvinding gaf. Met zijn kernachtige uitdrukking in de *Ethica*

van de *amor intellectualis Dei* ('geestelijke liefde tot God') verwoorde de Joodse filosoof de eeuwige waarheid die van alle godsdiensten en alle levensbeschouwingen het kloppende hart is.

Het spreekt vanzelf dat de term 'spinozisme' pas later op zijn leer werd gekleefd. Op het einde van de 18^e eeuw wezen denkers erop dat men Spinoza niet zomaar met atheïsme of pantheïsme kon afserveren. Zijn denken was genuanceerder. Vooral over het godsbegrip gingen de meningen uiteen. Na Lessing was ook Goethe erg te vinden voor de opvattingen van de filosoof over God. Om de spinozistische opvatting te kenschetsen, komen we een heel eind met de opmerking van Albert Einstein die zei dat hij geloofde in de god van Spinoza, 'die zichzelf openbaart in de wetmatige harmonie van het heelal' en dat het daarbij niet gaat om een godheid die zich bemoeit met het lot en de handelingen van mensen. Dat onderzoek en rede daarbij geboden zijn staat buiten kijf. Zoals we zagen was Spinoza reformatorisch in zijn streven om bijgeloof of onwetendheid weg te nemen. De natuurwetten zijn niet te doorbreken. Waarom zou God dit doen? Om zichzelf te bewijzen? Maar God of Natuur *is* en hoeft helemaal geen bewijs. Wel aantoonbaar en te beredeneren is de kennis van God. Eens de mens zichzelf onderzoekt en door ethische deliberatie zijn 'aandoeningen' (driften of strevingen) meester is, zal hij als een vrij man van goed gedrag en zeden een geestelijke liefde tot God of Natuur ontwikkelen. Dit is de waarheid waar het de mens, eens hij ze verstandelijk begrijpt, op aan komt. Deze *amor intellectualis Dei sive Natura* heeft als voorloper de traditie die in de Oudheid ontstond en in de Renaissance opnieuw in het Westen naar boven komt, nl. de *prisca theologia* (antieke theologie) of *philosophia perennis* (eeuwige filosofie). Met deze termen duidt men een narratief denken aan dat vorm geeft aan steeds wisselende uitdrukkingen van dezelfde waarheid. Deze ideeën vertegenwoordigen een inclusief denken, waartegen de orthodoxe religies zich met versteende voorschriften van waarheid afzetten. Tegelijk vormt deze traditie een onderstroom die het culturele landschap aan de oppervlakte vormgeeft.¹⁰

Staande op de schouders van Spinoza kon de Duitse filosoof G. W. F. Hegel (1770-1831) op de drempel van de moderniteit een visie ontwikkelen van het absolute weten (wetenschappelijk kennen), waarbij hij de geschiedenis als een dialectisch proces schetst. De geest van waarheid verschijnt in het bewustzijn en doorloopt dialectisch eerst de zintuiglijke, redelijk, morele en religieuze fenomenen om uiteindelijk als absolute Geest te verschijnen. Dit absolute weten is volgens Hegel te bereiken in een levenshouding van verzoening. De geest van verzoening komt ons tijdens de geschiedenis en in het eigen leven bruisend tegemoet. Het uitgangspunt dat het absolute weten (kennis van God of natuur) bereikbaar is, verbindt Spinoza's *amor intellectualis* met de *Phänomenologie des Geistes* van Hegel.¹¹ Ook dit denken is constitutief voor de vrijmetselarij. Inwijding veronderstelt een ontsluiting van waarheid, waarbij de opeenvolgende graden een steeds verder reikende kennis aanbiedt. Maar deze waarheid verschijnt enkel in het bewustzijn van de ingewijde en niet in de materiële uitwendigheid van tempel en ritueel die alleen een instrumenteel nut hebben.

Daarom pleit ik er tot slot voor dat de vrijmetselarij haar religieus-filosofische en kennistheoretische grondslagen duidelijker articuleert en haar geloofwaardigheid op basis van

een geestelijke liefde of verzoening herwint, door alle historisch gegroeide en versteende grenzen mentaal te overwinnen.

Noten

¹ Leo Apostel (1998), *Atheïstische Spiritualiteit (Samenstelling en eindredactie Jan H. Mysjkin)*, Brussel: VUBPress.

² Spinoza (1997), *Theologisch-politiek traktaat (uit het Latijn vertaald, ingeleid en van verklarende aantekeningen voorzien door F. Akkerman)*, Amsterdam: Wereldbibliotheek.

³ Moses Maimonides (2007), *The Guide for the Perplexed (translation Michaël Friedländer)*, New York: Cosimo.

⁴ Geciteerd door Sherwin B. Nuland (2005), *Maimonides. Een biografie (vertaald door Marijke van der Meer)*, Amsterdam/Antwerpen: Uitgeverij Atlas, 135.

⁵ Deze stelling werd voortreffelijk uitgewerkt door Max Weber (1920), *De protestantse ethiek en de geest van het kapitalisme*, Amsterdam: Boom.

⁶ Toen Koerbagh zijn manuscript naar de drukker droeg, vermoedde de nijveraar heibel en lichtte de autoriteiten in. De auteur dook onder in Leiden. Daar werd hij nogmaals verraden en naar de Amsterdamse gevangenis gebracht, waar hij een jaar later in de cel stierf. Vrijwel de gehele oplage van Koerbaghs geschrift werd verbrand. Het mag een wonder heten dat twee exemplaren, allicht bestemd voor de Gereformeerde inquisitie, overgebleven zijn. Deze exemplaren werden pas honderden jaren later terug gevonden. De eerste integrale publicatie dateert van 1974 en werd recentelijk opnieuw uitgegeven. Adriaan Koerbagh (2014), *Een licht dat schijnt in duistere plaatsen. Een verheldering van de voornaamste kwesties van theologie en godsdienst (Hertaling Michiel Wielema)*, Nijmegen: Uitgeverij Van Tilt.

⁷ Voor een uitvoerige beschrijving van de achtergronden en inhoud van het antieke hermetische denken, zie Roelof van den Broek (2006), *Hermes Trismegistus. Inleiding, teksten en commentaar*, Amsterdam: In de Pelikaan.

⁸ Gotthold Ephraim Lessing (2013), *Nathan de Wijze (uit het Duits vertaald, geannoteerd en ingeleid door Jaap van Vredendaal)*, Amsterdam: Boom.

⁹ Gotthold Ephraim Lessing (1979), *De opvoeding van de mensheid (ingeleid, vertaald en geannoteerd door dr. J. Spera Weiland)*, Baarn: Het Wereldvenster.

¹⁰ Ik werk deze stelling uit in Johan Temmerman (2014), *De onderstroom van religie en atheïsme. Vrijmetselarij, mystiek, gnostiek, hermetisme*, Leuven: LannooCampus.

¹¹ Georg Wilhelm Friedrich Hegel (2013), *Fenomenologie van de geest (vertaling Willem Visser)*, Amsterdam: Boom.